Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет – Одсек
за компаративну књижевност са теоријом књижевности,
Нови Сад

DOI 10.5937/kultura1339416K
УДК 821.163.41.09-3 Андрић И.
81'22

оригиналан научни рад

КУЛТУРА И НАСИЉЕ: САМООПИСИВАЊЕ СЕМИОСФЕРНОГ ЈЕЗГРА И ДРУШТВЕНО НАСИЉЕ

Сажетак: Предмет рада су аспекти друштвеног насиља као културолошког знака у литерарном хронотопу. Феномени су размотрени у семиотичком кључу, с позиције теорије о семиосфери с доминантом на нееластичним семиосферним језгрима културе. Акцент је на истраживању насиља које култура производи као самобезбедносни механизам, дакле као рецидив сопствене самозащите. Анализа је осликана примерима из свевременске Андрићеве прозе пограничног типа. На фону страдања Босне у хијату трију царевина, јасно су издиференциране битне разлике према природи социјалног насиља које проистичу из разлика у самоописивању култура Истока и Запада. Битно измењени стандарди Европе у корист хуманизације правне норме и ратне етике у 19. веку – допринели су томе да се заостала пракса окупационог насиља тимарског турског система у Европи новог доба доживљава као варварство и нецивилизованост и да тежи томе да брутално насиље елиминиса из легитимних стандарда самоописивања европске културе.

Кључне речи: култура, насиље, семиосферно: самоописивање, периферија, асиметрија

*Преамбула:*¹ Интелектуална историја човечанства може се посматрати као борба за памћење, језгровито и сликовито истиче Јуриј М. Лотман (Юрий Михайлович Лотман) у духу свога схватања културе која је у најопштијем смислу „систем целокупне ненаследне информације, начин њене организације, акумулације, чувања и преношења на потомство“². Разне социјалне и историјске групе „борећи се за информацију, теже да је монополизују. Средства која се при том користе колебају се између тајних текстова и кодова [...] и стварања дезинформишућих текстова“³. Запажа се да је у тим процесима присутан висок степен нетолеранције према другачијем, алтеритетном - према структурама које нису у складу са „тврдим“ правилима актуелне културе, узусима њеног самоописивања и етаблирања. Дакле, углавном је ту реч о мање-више насилном оперисању поменутих системом информација. Оне су нарочито иманентне нееластичним семиосферним језгрима културе који сопствено самоописивање почињу уништавањем памћења, брисањем „туђих“ текстова и заборављањем веза са другости, са алтеритетом. Такво семиосферно језгро културе, механизмима самоописивања, уништава и чисти све оно што ефикасно не подржава идентитет сопства, попут текстова са периферије семиосферног језгра, или спољашњег дезорганизованог простора. Ригидни облици самоописивања језгра и његовог етаблирања, с доминантом на насиљу, нарочито су упечатљива и индикативна у семиосферним језгрима које одликује тоталитарни тип културе⁴. У вези с тим, пожељно је истаћи да се у културама које су међусобно сличне, семиосферно

---

1 Истраживање на коме је заснован овај рад спроведено је у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (број 178005), који се, под руководством проф. др Горане Раичевић, спроводи на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Лотман, Ј. М. (1974) Огледи из типологије културе, *Трећи програм Радио Београда* бр. 4, јесен, стр. 439-489.

3 Исто, стр. 443.

4 Постоји знатан опсег карактеристика тоталитарних система које су се кроз дијахронијску перспективу показале као инваријантне, заједничке особине. Укажимо само на оне које чине предметни оквир анализе овога рада: владајућа идеологија/вера; непостојање деобе власти: законодавна, извршна и судска власт нису независне и одвојене једне од других него се налазе у рукама диктатора или доминантне партије; ускраћивање, или кршење људских права, репресија појединца и губитак личних слобода, попут слободе вероисповести; владари (диктатор, партија) покушавају да надгледају становништво своје државе, тако да појединцу одузимају простор за приватност; милитаризам у свакодневном животу становништва, агресивна спољна политика; развијање рада тајне или политичке полиције, ради контроле становништва, примена метода застрашивања, хапшења, вршење репресија становништва; кажњавање

самоописивање, начелно, одвија по принципима *модуларности*⁵. Према томе, колико год да су нееластична културна семиосферна језгра, попут деспотских, тоталитарних система, наизглед различита у својој појавности, у њиховом самоописивању и етаблирању се у бити рекомбинују слични или истоветни модули - културни обрасци, чија сличност постаје препознатљива дубинском анализом. Дакле, занимљивост представља спознаја да су природа и квалитет механизма самоописивања језгра тоталитарних култура у основи слични: етаблирају се по истој матрици насиља, без обзира на то да ли је реч о неком таквом језгру из историјске дијахроније/синхроније, или о фикционалној дистопији.

Ка предмету истраживања. Типични механизми насиља и тортуре, као израз самозаштите апсолутистичких, семиосферних језгара, очигледни су у *пограничној прози*⁶ каква је, примерице Андрићева, у којој је Босна неколико векова периферија Отоманске империје. Наиме, време обухваћено Андрићевом историјском прозом везано је за период владавине ауторитарних система у Европи и Османлијском царству. То је битно, карактеристично опште место које анализом разоткрива извесне заједничке карактеристике самоописивања нееластичног семиосферног језгра тоталитарног типа. Насиље је иманентан и константан механизам уграђен у срж институција самоописивања аутократских културних система. Тако је насиље над појединцем и колективом, те његови многобројни психо-физички облици - *modus procedendi* праксе таквих семиосферних језгара. Природа владавине Порте на Балкану и Босни у бити остаје непромењена више векова. Међутим, Босна је истовремено и погранични простор држава хабзбуршке и француске круне које су своју апсолутистичку природу оплемениле тековинама просветитељства и грађанско-буржоаске, француске, револуције. У хијату трију царевина, дакле, с разноликим историјским и културним варијететима, у које су темељно уткане хришћанска католичка и ортодоксна вера, исламска вероисповест, као и сви други битни аспекти различитих култура - та погранична позиција умногоме је одређивала судбину Босне, њених житеља, као и њихове сложене односе. Истовремено, на фону њеног страдања, јасно су се издиференцирале

дисидената (концентрациони логори, гулази, политичка робија, мучење) и друго.

5 Модуларност можемо сагледати као генерализацију, принцип стварања различитих структура помоћу једног или више базичних елемената – модула. Према: Jablan, S: *Modularity in Science and Art, Visual Mathematics*, 4. 1. 2002. <http://www.mi.sanu.ac.yu/vismath/jablan/cover.htm>

6 Лотман, Ю. М. (1992) *Семиотика културе: О семиосфере*. Статије по семиотици и топологији културе, том I Таллин, Александра, 14

битне разлике у самоописивању култура Истока и Запада, те њиховог различитог односа према природи насиља, мучењу, шиканирању и понижавању потчињених, или оних који крше норме самоописивања семиосферног језгра. Стога је анализа, у назначеном семиотичком кључу, осликана примерима из свевременске Андрићеве прозе пограничног типа (*Травничка хроника*, *На Дрини ћуприја* и *Омерпашиа Латас*).

Асиметрија семиосферног језгра и периферије. Семиосфера⁷ се у пракси проучава као целокупност односа текстовних и вантекстовних (контекстуалних) семиотичких структура (текстова) у њиховој синхронијској и дијахронијској комуникацији. „Најкрупније структуре семиосфере су културе и цивилизације“.⁸ Андрићева погранична проза темељно сведочи о сусрету и судару различитих култура на Балкану. Романом *На Дрини ћуприја* обухваћен је период од неколико векова владавине Порте над Босном, док је у *Травничкој хроници* тај период османлијске владавине знатно сужен на интервал од почетка 1807. до 1814. године, такозвана „конзулска времена“. Основни тип организације друштва Османлијске владавине у доба које је обухваћено *Ћупријом* и *Хроником* одликује *тимарски систем*⁹. С аспекта семиосферних визура посебно су интересантна „конзулска времена“ када се у Босни сучељавају три доминантне културе,

7 Семиосфера (грч. *semeion*–знак + *sfaira* –лопта) означава целокупност интеракције свих могућих комуникација, с аспекта човекове партиципације у њима; појам је 1984. године артикулисао и концепт *семиосфере* развио Јуриј Михајлович Лотман (Юрий Михайлович Лотман) аналогно појму *биосфера* В. И. Вернадског (Вернадский).

8 Лотман, Ю. М (1992) *Семиотика културе: О семиосфере*. Статје по семиотици и топологији културе, том I, Таллин, „Александра“ http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php.> 06.02.2010.

9 *Тимарско-спахијски систем*: назив за војно-феудалну организацију Османлијског царства од 14. до 19. века. То није само облик односа у пољопривреди, већ је и вид организације војске-коњице (спахија), као и облик државне управе. Сво земљиште је у рукама султана који га може, по својој вољи, изнова прекрајати и додељивати спахијама по заслуги. Тај обавезујући поклон земљишног поседа (*тимар*) био је уобичајена пракса у Европи и Анадолији. Наиме, основне оружане снаге Отоманског царства биле су: *регуларна војска* коју је директно плаћала отоманска држава, а састојала се од *јањичара* (регуларне пешадије) и стално *плаћене коњице*, познате под називом *спахије Порте* (*Порта* – традиционалан назив царске владе у Истамбулу). Модел таквог аутократског хијерархијског самоописивања примењиван је од врха друштвене лествице до њеног дна, где се налази обесправљена раја, зависна од спахија и с многим материјалним наметима, све до данка у крви (плаћање данка у децацима познатом под турским називом *аџами-оглан* или *devsirme/devsirma*: *скупљање*) којим се попуњавала султанова највернија војска – јањичари. У 15. и 16. веку систем *devsirme* је био у пуног замаха; укинута је у првој половини 17. века, али је то у историји хришћанског света на Балкану под турском владавином, остао најтежи и најболнији намет.

када у Травнику, главном седишту Босне под турском владавином, бораве конзули са Запада - француски и аустријски. То је време када су на европској политичкој сцени: Наполеонови ратови, у Цариграду реформе Селима III, Босна и Србија под турском окупацијом, народне буне и устанци (Први српски устанак у Србији), а Аустрија у тампон зони и на директним границама, између Француске и Турске, брани своје интересе на Балкану. Отуда је то роман о сучељавању, судару најдоминантнијих семиосферних текстова (култура), тачније најјачих семиосферних језгара на Балкану. О покушајима међусобног дијалога два тако различита света - Истока и Запада.

Законитост унутрашње организације семиосфере је формирање *језгра/језгара семиосфере* и, у односу на њега или више њих, *семиосферне периферије*. У језгру се очитују доминантни семиотички системи, потврђени и етаблирани тзв. институцијама *самоописивања* – уређивања семиосферног простора по свим аспектима интегрисања конкретне културе; примерице: економије, политике, права, етике, образовања, лечења, стила свакодневног живота, природног језика помоћу којег конкретна култура врши своје етаблирање и друго¹⁰. Наиме, *самоописивање*, у смислу самоидентификације, системског и систематичног означавања и етаблирања самосвојности је највиша форма структурирања семиотичког система, а то подразумева стварање сложене мреже метаструктурних самописа (граматике), кодификацију обичаја, правних, етичких и других норми које су у функцији самоописивања тог семиотичког простора (културе): један од делова семиосфере, по правилу онај који је из структуре самога језгра, у процесу самоописивања ствара своју граматику и кодификацију, а затим се успостављају механизми покушаја да се те норме што више прошире по семиосфери. Тако парцијална граматика једног семиотичког простора семиосфере, тежи да постане метајезиком описивања целе семиосфере¹¹. Због тога је семиотички простор језгра семиосфере, по правилу, најмање флексибилан и најинертнији на промене и нове садржаје, док су *периферија семиосферног језгра* и њени гранични простори флексибилнији, адаптабилнији и пропустљивији за нове комуникате. Указана разлика између центра и периферије семиосфере дефинише, у назначеном смислу, још једну карактеристику семиосфере – њену

---

10 Лотман, Ю. М (1992) *Семиотика културе: О семиосфере*. Статје по семиотике и топологији културе, том I Таллин, Александра, стр. 20.

11 Исто, стр. 21.

*асиметричност*¹². Да конкретизујемо: у „конзулска времена“ о којима Андрић сведочи, сва три семиосферна језгра (турско, аустријско, француско) су *ауторитарно кодирана*¹³, са неприкосновеним сувереном на врху, али је, истовремено, самоописивање, у свим сферама етаблирања тих семиосферних језгара, врло различито.

Власт битно партиципира у самоописивању семиосферног језгра. Међутим, без обзира на врсту легитимитета власти, семиосферно језгро, по правилу, тежи да што равномерније етаблира и прошири елементе сопственог самоописивања по целој структури свог семиосферног простора и да га хомогенизује. У пракси се, ипак, идеална хомогенизација не досеже. Стога се и у том смислу говори о *асиметричности семиосферних структура*, поготово на релацији *семиосферно језгро-периферија*. *Турско ауторитарно*¹⁴ *семиосферно језгро* је владајуће културно језгро у Босни и на Балкану. На својим границама сучељено је са два, такође, моћна ауторитарна *семиосферна језгра*, *аустријским*¹⁵ и *француским*, која су у сталним међусобним ривалским односима. Оба су

12 Лотман, Ю. М. (1992) *Асиметрија и дијалог. Статје по семиотики и топологији културе*, том I, Таллин, Александра, стр. 47.

13 *Ауторитарност* - друштвени однос који доминантно фаворизује поштовање ауторитета власти али и појединих личности као неприкосновених арбитара у свим значајним питањима важним за социјалну организацију живота, институције и политику. Из тога проистиче трајна и радикална неједнакост учесника у друштвеном животу и њихова немогућност да слободно исказују и задовољавају своје потребе и интересе. Овакав систем вредности најчешће се остварује принудним средствима преко државних институција и органа, политичких странака, верских група, система образовања или било којих других група за притисак.

14 Османлијско царство је вековима било уређено на принципима *аутократије* с неприкосновеном влашћу и моћи султана, као врховног поглавара Царства. У контексту овога рада, битно је указати на то да је, без обзира на различите друштвене и политичке промене успостављане *тимарским системом* и *танзиматским реформама* – природа власти у Османлијском царству остала непромењена - аутократска. Такву турску власт у Босни и њој суседним земљама, описује Иво Андрић у својој историјској прози.

15 *Апсолутна монархија* у свом специфичном облику, *просвећеном (беневолетном) апсолутизму* – означава облик власти у већини држава у Европи 18. века (примерице, хабзбуршка и француска власт) чији су владари, мање-више, прихватили идеје просветитељства, најчешће темељене на рационализму, те настојали да их примене у пракси кроз низ реформи којима је, у већој или мањој мери, увођена слобода вероисповести, слобода изражавања, право власништва, слободна трговина и сл. Темељну праксу просвећени апсолутизам спознаје под владавином Марије Терезије I (1740-1780), касније њеног сина Јосипа II (1780-1790). Потребно је истаћи да је Јосип II, након посете Француској, упознајући нове начине живота, попут републиканства, одлучио да и у својој држави спроведе неке демократске реформе (укинуо је смртну казну и друго).

доминантно обележена и кодирана хришћанском културом, али и битним разликама у другим аспектима самоописивања (економија, језик, обичајна и правна норма...). Та два језгра, нарочито Аустрија, имају сталне интересне претензије да прошире механизме самоописивања свога семиосферног језгра на Балкан и Босну. Ибрахим-пашин тефтедар Тахир-бег, у једном разговору са Давилом, истиче да сталним ратовима, које хришћани између себе воде у Европи, само потпомажу ширење исламске вере: „[...] ислам се [...] у Европи одржао [...] благодарећи међусобним ратовима хришћанских држава“¹⁶.

У односу на семиосферно језгро Турске империје са центром у Цариграду, Босна је његова *семиосферна периферија* где Порта, по семиосферним узусима, настоји да што доследније етаблира елементе сопственог самоописивања. Турско семиосферно језгро доминантно је кодирано исламском религијом, која је темељ његовог самоописивања у свим сегментима културе. Првобитно доминантно хришћанско, а потом под вишевековном турском владавином и узусима самоописивања турског језгра, добрим делом исламизирано, аутохтоно језгро Босне се распало, расточило, а остало увек недовољно адаптирана, недовољно асимилована, значи недовољно потчињена периферија семиосферног, турског језгра. Будући у непосредним, физичким везама са семиосферном периферијом аустријског језгра, она је и под њеним културним утицајима. У поменутом контексту сучељавања различитих и разнородних семиосферних културних језгара и њихових периферија, у Босни посебно бивају изражене најразличитије нехомогености многобројних субструктура како језгара тако и периферија што је, и иначе, инваријантна карактеристика семиосферног простора.

Насиље – иманентно самоописивању османлијског семиосферног језгра. Етаблирање и потврђивање моћи неког семиосферног језгра је динамичан процес с тенденцијом експанзије на цео семиосферни простор и сталног померања своје семиосферне периферије. Спроводи се инсталирањем институција самоописивања семиосферног језгра у свим сегментима културе, али је то спровођење неуједначено и нехомогено у појединим семиосферним субструктурама. Доминантно обележје етаблирања нееластичног семиосферног језгра је темељно инсталирање механизма насиља¹⁷.

---

16 Андрић, И. (1988) *Травничка хроника*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, стр. 340.

17 Лотман, Ю. М (1992) *Динамическая модель семиотической системы. Статьи по семиотике и топологии культуры*, том I, Таллин, Александра, стр. 93.

Управо то чини и владајуће турско семиосферно језгро у Босни, званично спроводећи власт, оличену, пре свега, у институцијама везира, војске и исламске вере. Чим на граници етаблираног семиосферног језгра попусте механизми самоописивања (примерице разним уступцима другим семиосферним текстовима: културама, обичајима староседелача), језгро покушава да своје описивање изнова потврди и ојача новим, ригиднијим механизмима насиља и ригиднијим институцијама, у овом контексту, најчешће новим везиром, који, суровијим методама потврђују моћ институције власти етаблираног језгра Порте. Везири имају различите стилове владања, али су разлике у нијансама, а не суштинске природе по критеријуму окрутности према онима који се супротстављају етаблирању владајућег турског културног језгра. Раја је осећала да је Хусреф Мехмед-паша имао најмекше методе, које су постајале све горе и горе доласком Ибрахим-паше и потом Силиктар Али-паше. Силиктар Али-паша, да би јасно показао своје намере да безусловно заведе ред у Босни и потврди моћ турског језгра на његовој периферији - стиже у Травник без чиновника и послуге „сам и го ко хајдук у шуми“¹⁸, али са хиљаду две стотине наоружаних Арнаута и два топа; пред њим је ишао глас „неурачунљивог крволока и најсвирепијег везира у Царевини“¹⁹. Али-паша примењује стална застрашивања, хапсећи Јевреје и угледнике, а по начелу да се „друкчије разговара са човеком који је једну ноћ провео у затвору“²⁰. Истиче: „И за најтврђу главу има сабља [...] Главе су на вашим раменима, сабља је у мојој руци, а царски ферман ми је под јастуком. Према томе нек се влада [...] сваки који хоће да хљеб једе и да се сунца нагледа“²¹. У односу на свог претходника, Али-паша покушава да доследније спроводи насилне методе владавине које су иманентне вишевековном *тимарском систему* семиосферног језгра Порте.

Турско семисферно језгро и насилна хомогенизација периферије. Семиосферни феномен оличен у томе да нееластично тоталитарно семиосферно језгро инсистира на томе да мање-више насилно инсталира и потврђује самоописивање у свим својим сегментима и на свим својим нивоима²² такође се јасно очитује у *Травничкој хроници*. Турска своје окрутне механизме владавине примењује по целој

---

18 Андрић, И. (1988) *Травничка хроника*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, стр. 389.

19 Исто, стр. 389.

20 Исто, стр. 391.

21 Исто, стр. 393.

22 Лотман, Ю. М. нав. дело, стр. 98.

хијерархији социјалне лествице почев од својих везира који су одслужили своје, па све до раје. Везири и други поданици Отоманске империје, живе у непрестаном страху у којем их држи беспоговорна потчињеност султану апсолутне моћи, који их може отерати у смрт, не одговарајући за то никоме. Босанска раја добро зна да смењени везир пада у немилост, томе се радује и ликује што и њега сусстиже време трпљења и страдања. Тај аспект самоописивања свога семиосферног језгра још боље знају везири. Због тога се они лукавији довијају како да се спасу, често се користећи типичним, аутентичним моделом прикривене елиминације противника. Рецимо, чаршија се већ била порадовала и очекивала смакнуте Мехмед-паше након доласка изасланика султана Селима III у Травник да би тобоже ферманом потврдо Мехмед-пашин везирски положај. Прозревши игру да је, заправо, реч о ферману са смртном пресудом, Мехмед-паша је изасланика, тобоже частећи, отровао, прави ферман уклонио, како раја не би сазнала истину, а сам добио у времену да сачува оно што се сачувати може.

Вртешка смрти на политичком врху турског семиосферног језгра не престаје “Везири су непрестано [...] у страху од ропске потчињености вишима, који их једним потезом калем-пера могу отерати у пуну анонимност или смрт. Осећање сталног страха притискује у дну бића као тежак воденички камен и тако се сачека несрећа која долази”²³. Отуда ово осећање постаје пакао када се „сруши лична везирова власт и када, до јуче осииони оријентални моћник добија абер да је смењен[...] Човек [...] је непрестано под дејством познатих и непознатих сила, сам је себи и слуга и господар, и судија и целат и болест и казна”²⁴. Након државног удара у Цариграду и трагичне смрти султана Селима III, Ибрахим-паша, верни поданик поменутог султана је смењен. У разговору са Давилом са којим је неговао лично пријатељство, сазнајемо до детаља истину о трагичној погибији свргнутог султана Селима, али и то да Ибрахим-паша треба да напусти Травник и да му је будућност непредвидива. Везир је знао да је то немилост, прогонство и чамовање у сиротињи без могућности жалбе. И Омерпаша Латас је такође веома добро познавао природу насиља као *модус процеденди*, законитост самоописивања свог матичног језгра. „Такав човек (сераскер) све може, само једно не: не може се пред султаново лице вратити несвршена посла”²⁵. Ретко је неког босанског

---

23 Мирковић, М. (1962) Конзули и везири у: *Травничка хроника-конзулска времена*, Андрић, И. Београд: Просвета, стр. 16.

24 Исто, стр. 16.

25 Андрић, И. (1976) *Омерпаша Латас*, Сарајево: Свјетлост, стр. 73.

везира мимоишла зла судбина, јер је, за већину њих, по правилу самоописивања турског семиосферног језгра, пад с власти фаталан.

У вези с поменутиим феноменом, истакнимо да су аустријски и француски конзули у другачијој ситуацији јер су „покривени“ самоописивањем хришћанских европских култура са знатно хуманијим правним, етичким и другим нормама. Напоменимо да се, при крају „конзулских времена“ фон Митерер, на лични захтев, враћа у Беч, а да се Давил из Травника враћа у Париз – упркос томе што су „конзулска времена“ у Босни дала мршаве дипломатске резултате. Њих двојица, дакле, нису ни политички кажњена.

Варварско насиље - доминанта етаблирања турске власти на периферији. Без обзира на *тимарски* период турске империје и потоње *танзиматске реформе*²⁶ – у Босни, као периферији османлијског семиосферног језгра са центром у Цариграду, промене теку споро па се и самоописивање језгра спроводи неуједначено, недоследно и под великим утицајем окрутних неписаних правила, старих обичаја власти и властодржаца. То најбоље осећа раја у којој не само појединци, већ и читав колектив, стојички подносе и трпе тортуру и шикану. Андрић у *Хроници* предочава следећу слику: по Ибрахим-пашиним позиву конзули Давила и фон Митерер су у званичној аудијенцији у конаку; „пију се кафе... пуше чибуци [...]“²⁷. Ибрахим-паша им прича да је његов ђеџа Сулејман-паша, са босанским трупима, прешао Дрину и уништио најјачи српски устанички одред. Ту ситуацију конзули, као гостујући представници својих семиосферних језгара на тлу владајуће Турске, доживљавају као легитимну нову потврду етаблиране моћи владајућег турског језгра. „Изненада, унесено је неколико сепета [...] и масних црних мешина[...]“²⁸. За то време, послуга донесе конзулима лимунaду и нове чибукe. „Све те судове дворјани брзо поотвараше и на растрту асуру почеше да истресају: одсечене

---

26 *Танзиматске реформе* (турски: *Tanzimati Hayriye* јесте спасоносни нови поредак, реорганизација) су оличене у покушајима модернизације владавине Порте и њеног приближавања западно-европским стандардима; реформе обухватају период од 1839. до 1876. године. *Танзимат* је обзнањен ферманом (декретом) султана Абдул-Мецида I под називом *Hatt-ı Şerif* (*Хати Шериф*). *Реформе* су заведене као покушај вештачког расађивања успешних европских пракси на Османлијску царевину. Иако предвиђене да олакшају живот грађана, да учврсте моћ султана и ојачају Царство у економском, политичком, војном и културном смислу, нису биле нарочито успешне.

27 Андрић, И. (1988) *Травничка хроника*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, стр. 195.

28 Исто, стр. 195.

људске уши и носеве у знатној множини, неописиву масу убогог људског меса, усољену и поцрнелу од усирене крви. Хладан и одвратан задах влажне соли и устајале крви прође Диваном²⁹. То су били трофеји победе над српским устаницима, промоција насиља и колективног страдања одметника од норми самоописивања отоманског семиосферног језгра. Паша је био усхићен: „и бог је благословио исламско оружје“³⁰ док су оба конзула била пренеражена. „Давил је заборавио на чибук и само је гледао у фон Митерера као да од њега очекује спас и објашњење. Аустријанац је и сам био блед и погружен“³¹. Конзули ту сцену прихватају „на површини“ мирно и уздржано, честитајући успех везиру, али је доживљавају као вандалски чин. У тој ситуацији на делу је непремостиви судар култура, судар два различита света.

Хришћанска култура Европе, којој припадају конзули Аустрије и Француске, битно се разликује од источњачке културе Турске империје, кодиране тимарским системом и исламским кључем. Самоописивање тих културних језгара је врло различито, што производи и непремостиве разлике у разумевању култура. Примерице, у култури ратовања, разлика је у цивилизацијском односу према губитницима - потчињенима и пораженима. Европа, ни тада ни сада није могла да разуме свирепост над жртвама, каква, примерице, као литерарно сведочанство, наводи Андрић у својој историјској прози.

Промоција голе силе у владавини Порте на њеној периферији, поготово на Балкану и у Босни, остала је одомаћена чак и у периоду *танзимата*, о чему сведочи време захваћено романом *Омерпаша Латас*. Наиме, формално-законски покушаји Турске да се *танзиматским реформама* приближи тадашњим западно-европским стандардима у нормирању цивилизованих друштава (правна, етичка, верска, и друга норма), умногоме су остали у раскораку са сопственом праксом, празно слово на папиру, нарочито на османлијској периферији. Пракса је на периферији, па и у Босни, по инерцији, још дуго примењивала правила тимарског система. То јасно показује асиметричност османлијског семиосферног језгра и његове периферије представљене у поменутој Андрићевој пограничној прози. Апликација тих реформи, за чије је доследно етаблирање турско језгро било веома заинтересовано, сматрајући да би оне могле да допринесу хармонизацији њених односа са Европом – умногоме је каскала

---

29 Исто, стр. 195-196.

30 Исто, стр. 196.

31 Исто, стр. 196.

на османлијској периферији. То јасно сведоче примери босанске праксе у време владавине Омерпаше Латаса, којег је султан послао у Босну, маја 1850. године, да тамо угуши устанак и заведе ред. Иако та његова служба пада у доба танзимата – природа Латасове владавине није битно измењена већ је само померена са претходног аспеката ширења верске унификације, на изразито војни, насилно-репресивни аспект семиосферног самоописивања. Омерпаша Латас стиже у Сарајево са неограниченим овлашћењима и посебним задатком да „смири Босну“ и заведе ред, у складу са царским реформама. Он је, пре свега, сераскер са војском крвника, *муртад-табором*, а који „разгаженом цокулом“³² устрављује и сатире све непослушно. Најокрутнији механизам потврђивања етаблираног турског језгра на својој „посрнулој“ периферији, Босни, управо је сераскеров *муртад-табор*. Састављен од Пољака, Мађара, нешто Немаца, Италијана, Грка и Јермена разних потурица са свих страна, он је „вавилонска мешавина“³³; сви исте судбине: бескућници, без праве домовине с једином будућношћу у верности војсци; несрећници, без идентитета, изгубљених циљева и неостварених жеља. Када такав, „не може да се наужива свега оног што други имају“, таборац може да се утеши и задовољи тиме што, ако пожели, свако чељаде може убити, а да за то не одговара. „То може и то и чини.“³⁴ Због тога „нема цветног пута“ којим муртад-табор прође, а „нема, дабоме, ни те неке земље реда и слободе у коју тај пут тобоже води“³⁵. Омерпаша казује босанским угледницима да у спровођењу царске реформе неће имати милости ни према коме. Он Босну добро зна и ако треба „просејаће је на ситна сита да се више неће знати ни ко је бег ни ко је ага – а има чиме. Он од раје очекује да ферман и реформу поштују, да му не приносе мито као што су навикли јер по овлашћењима која има може да им узме и главу и све што са главом имају“³⁶. *Муртад табор* и начин његовог функционисања упечатљиво сведоче о неефикасности новог танзиматског система на периферији Порте.

Судар хришћанских семиосферних језгара Аустрије и Француске с једне стране, с турским с друге стране, као и промовисање етаблиране моћи турског семиосферног језгра према свима који су на његовом простору, веома је упечатљив у следећој слици варварског насиља: „На једном

---

32 Андрић, И. (1976) *Омерпаша Латас*, Сарајево: Свјетлост, стр. 54.

33 Исто, стр. 67.

34 Исто, стр. 67.

35 Исто, стр. 55.

36 Исто, стр. 79.

утабаном зараванку између хана и аустријског генералног конзулата, начини се ново губилиште. Ту је везиров целат Екрем секао главе, које су онда набијане на коље³⁷. Тада „у фон Митереровој кући настаде лом и пакао“, Митерерова супруга те вандалске, нецивилизоване поступке није могла да поднесе, паковала се да се врати у Аустрију. Тумач „Рота је трчао од Конака до мутеселима, претио, митио, захтевао и преклињао да се пред зградом конзулата не врше смакнут³⁸ али ни то није помогло. Сеча глава и њихово набијање на коље су настављени још исте вечери и то на истом месту, јер је такав чин омогућен легитимним механизмом самоописивања турског језгра. Такође је јасно да је место тог чина свакако одабрано с много предумишљаја, а с намером да грубим нарушавањем ратног кодекса хришћанских семиосферних језгара, изазове страх не само код раје, већ и ужас у аустријском конзулату. Тај вандалски чин, који је узроковао судар култура због непремостивих разлика у семиосферном самоописивању, управо је изведен с намером да промовише супериорност и неприкосновеност турске моћи у Босни и да то да до знања и Аустрији и Француској.

Укажимо и на незаобилазни хронотоп насиља из романа *На Дрини ћуприја*, хиперреалистичку екфразу драконског кажњавања - набијања недужног Радисава на колац³⁹, на обали Дрине, на ужас и згрожени тајац раје. Подсетимо, да је ту, заправо, реч о легитимној промоцији силе самоописивања османлијског тимарског система. Екфрасу дајемо само у кроки потезима. Када су жртву положили на сплав и разапели јој руке и ноге „Мерџан је положио колац на два кратка обла дрвета, тако да му је врх дошао сељаку међу ноге [...]. Целат му ножем расече сукно од чакшира међу ногама и прошири отвор кроз који ће колац ући у тело”⁴⁰. Помоћник је дрвеним маљем „ударао доњи, тупи, део коца, лаганим и одмереним ударцима, док се тело раскреченог сељака грчило само од себе; код сваког ударца, кичма му се савијала и грбила, али су га конопци затезали и исправљали”⁴¹. Од жртве се чуо звук „који није био ни јаук ни вапај ни ропец, ни ма који људски глас, него је цело то растегнуто и мучено

---

37 Андрић, И. (1988) *Травничка хроника*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, стр. 281.

38 Исто, стр. 281.

39 Андрић, И. (1988) *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, 143-147.

40 Исто, стр. 143.

41 Исто, стр. 145.

тело ширило од себе неку шкрипу и грохот, као плот који газе или дрво које ломе”⁴².

Говорећи о самокритици Европе чије је полазиште утемељено у Монтењевим есејима (Michel Eyquem de Montaigne), Свен Папке (Sven Papcke) закључује: „Историја Европе делује, по Монтењу, каткад још суровије од канибализма”⁴³. У вези с драконским мучењем и патњом које је легитимна власт наносила преступницима норме самоописивања тадашњег европског семиосферног језгра, Монтењ критикује Европу свога доба (16. век) истичући: „Сматрам да је горе варварство појести човека живог него појести га мртвог, мрцварити и раздирати пакленим мукама људско тело још пуно осећаја, пећи га на парче. Давати га псима и свињама да га изгризу и раскидају, као што смо не само читали него видели ту скоро како између себе чине не стари непријатељи већ суседи и суграђани, и што је још горе, изговарајући се побожношћу и вером”⁴⁴. Међутим, модернизована Европа 19. века, уз респектовање прогресивних тековина просветитељства, има умногоме измењене стандарде самоописивања: нељудска освета над пораженима, мучење жртве, осуђене на смрт, и јавно губилиште коју је медијавистичка и до-нововековна традиција Европе добро познавала, знатно се мења кроз историјску перспективу, тако да поменуто брутално насиље, стандарди европске ратне етике деветнаестог века више не прихватају као цивилизован чин и одбацују их из самоописивања своје културе као елементе дивљаштва. Међународна ратна етика модерних европских земаља, без обзира на друге међусобне културне разлике, има другачију кодификацију културе утемељену на рационалнијим и хуманијим начелима, тако да је, у синхронизованом пресеку 19. века, природа и перформативност пандамских хронотопа социјалног насиља у европским културама знатно другачија, него у Османлијском царству који су, по узусима инерције самоописивања језгра, остали традиционално окрутни. Наиме, иако Европа из доба медиавистике, па и знатно касније, све до круцијалних реформи правне и друге норме настале под утицајем широког таласа француске буржоаске револуције, добро познаје окрутносћу насиља чак и у легалном извршењу правне норме, њени битно измењени стандарди у корист хуманизације правне норме и ратне етике у 19. веку – допринели су томе да се заостала

---

42 Исто, стр. 147.

43 Папке, С. (1994) Сопствено и туђе, у: *Човек Европе*, С енглеског превео и приредио Томислав Гаврић, Нови Сад: Прометеј, стр. 47.

44 Монтењ, М. (1967) *Огледи*, превела Мила Ђорђевић, Београд: Култура, стр. 109.

пракса тимарског турског система у Европи новог доба доживљава као варварство и нецивилизованост. Поводом размотрених фрагмената Андрићеве прозе, примерице оног из *Хронике* о аудијенцији аустријског и француског конзула код Ибрахим-паше, истакнимо да у Европи, за разлику од Турске – манифестација чина победе над побеђенима подразумева симболичност у виду истицања барјака, заплећеног оружја, материјалног добра, уметничког блага и другог. У доба Турске доминације на Балкану, на синхронијском плану, у европским културама 19. века, јавна егзекуција осуђеника на смрт најчешће је, по актуелној ратној и казненој етици, извођена стрељањем, или вешањем, уз далеко мања мучења и патње жртава, тако да су казна набијања на колац и сеча главе у потпуности истиснуте из самоописивања модернизоване Европе.

Тејлор (Charles Taylor) истиче да се „савремена морална уверења окупљају око осећаја да људски живот треба поштовати”⁴⁵. Упоредо са опадањем схватања „људских бића као носиоца улога у ширем космичком поретку, или у божанској историји [...] растао је нагласак на ублажавању патње[...] Томе ваља захвалити, пре свега, утилитаристичком просветитељству, које је протествовало против такве непотребне, бесмислене патње наношене људима у име неког ширег поретка или космичке драме”⁴⁶. Морални свет модерних људи знатно се разликује од моралног света ранијих цивилизација. То се нарочито добро види у односу према ставу да „људска бића захтевају наше уважавање”⁴⁷, почев од уважавања њиховог живота и других биолошких и егзистенцијалних права. “Чини се да је то људска универзалија; то значи да у сваком друштву постоји неки такав осећај”⁴⁸. Аналогно томе, Тејлор примећује да је централно за наше морално мишљење управо „модерно разумевање поштовања” које претпоставља “избегавање патње”⁴⁹, па у вези с тим истиче: “Ми смо много осетљивији по овом питању него наши преци пре неколико векова, што можемо лако да установимо ако погледамо, према нашем мишљењу, варварске казне које су они досуђивали. Још једном законодавство и његова примена отварају поглед у шире културне токове”⁵⁰. Нарочито су старија културна језгра, сопственим системима самоописивања

---

45 Тејлор, Ч. (2008) *Извори сопства, стварање модерног идентитета*, превод с енглеског Софија Мојсић, Нови Сад: Академска књига, стр. 31.

46 Исто, стр. 30.

47 Исто, стр. 27.

48 Исто.

49 Исто, стр. 29.

50 Исто.

и етаблирања произвођила и „рестриктиван однос према поменутом ставу, прописујући границе уважавања: уважаван је владајући, повлашћен слој”⁵¹, док је, примерице, робове, потчињене, или сиротињу – заједница у етичком смислу, готово потпуно маргинализовала. Присетимо се, у овом контексту, ужасне екфразе мучења и егзекуције човека који је покушао да изврши атентат на краља средином 18. века у Француској, а којим почиње књига *Надзирати и кажњавати* Мишела Фукоа. Оно што је карактеристично за модерни Запад, међу другим савременим цивилизацијама, јесте да је он из изграђене моралне норме самоописивања свог културног језгра према поштовању човекове личности, изградио и компатибилну правну норму: „његова омиљена формулација принципа овог уважавања задобила је облик права. То је постало централно за наше законодавне системе – и у том облику се проширило по читавом свету”⁵². Круцијална ствар модерног доба је, дакле, поштовање норме самоописивања везане за поштовање личности. “Закон је нешто чему морамо да се покоримо [...]. Пружање имунитета, који је раније обезбеђивао природни закон у облику природног права, модерно законодавство Запада обезбеђује свима онима који поштују закон”⁵³. Овим не желимо да тврдимо да се тешка насиља не дешавају на Западу у 20. веку. Али, она се данас сматрају “шокантним аберацијама које се морају сакрити. Чак и чисте законске егзекуције, тамо где је смртна казна још увек на снази, не изводе се више јавно, већ дубоко унутар затворских зидова”⁵⁴. Тејлор искрено примећује: “задрхтим кад чујем да су родитељи обично доводили малу децу да посматрају егзекуције које су раније биле извођене као јавни спектакли [...]. Човек модерног доба „постао је много осетљивији на патњу”⁵⁵. Због тога се насиље, иманентно самоописивању османлијског семиосферног језгра у нашој савремености, доживљава као екстремно нецивилизовано.

Асиметрија насиља културе у дијахронијској перспективи. Визуrom кроз дијахронијски пресек, па све до савремених дана, насиље је универзална карактеристика и специјалност нееластичних, тоталитарних система културе који заострено теже унификацији и хомогенизацији своје структуре по сваку цену, најчешће не бирајући средства насиља. Међутим, посматрано кроз дијахронијску перспективу

---

51 Исто, стр. 27.

52 Исто.

53 Исто, стр. 28.

54 Исто, стр. 30

55 Исто.

ка савременом добу, чини се да легитимитет и легалност окружности насиља ипак опада, с идејом да се патње преступника нормe самоописивања језгра – смањују што јесте резултат ослобађања савременог људског духа од темељних вековних историјско-идеолошких наноса и развоја ноосфере. Богатство и сложеност модерног сопства боље може да се разуме ако се сагледа његов развој из „ранијих слика људског идентитета”⁵⁶. Тејлор истиче три главна аспекта модерног идентитета: „модерна унутрашњост, доживљавање нас самих као биствљујућих с унутрашњом дубином и са тим повезан појам да ми јесмо сопства”. Затим, „афирмација обичног живота, која се развија у раном модерном добу”. Треће: „експресивистичко схватање природе као унутрашњег моралног извора”⁵⁷. Идентитет и „морал су неразривно повезане теме”⁵⁸. Савремено сопство које обликује савремену културу, респектује „моралну интуицију”⁵⁹ као и све досадашње културе. То су захтеви које признајемо као моралне: инсистирање на „правди и уважавању живота, достојанства других људи [...] интегритета [...] добробити и просперитета других људи”⁶⁰. Та начела кршимо када: „убијамо или сакатимо друге, крадемо њихову својину, уливамо им страх и лишавамо их душевног мира, или чак када се уздржавамо да им помогнемо када се налазе у невољи [...]”. Ове захтеве су признала и даље их признају сва људска друштва [...]. Наравно, опсег ових захтева је разнолик: ранија, некадашња друштва ограничавају класу корисника на чланове племена или расе, искључују странце [...]”⁶¹ – а све то је регулисано самоописивањем конкретног семиосферног језгра.

Морални императиви који се нарочито снажно осећају у модерној култури огледају се у захтевима за: „универзалном правдом и добротом, једнакошћу, слободом и аутономијом [...]”. Те захтеве доживљавамо као априорно оправдане и сматрамо приоритетним избегавање смрти и патње. Овакви морални стандарди имају изворно теистичко утемељење”⁶² и иманентно су повезани с модерним идентитетом; „концентришу се на натурализам ослобођеног разума који у савремености има сцијентистичке облике [...]”. Изворно јединство теистичког хоризонта је сломљено и извори морала

---

56 Исто, стр. 10.

57 Исто.

58 Исто, стр. 15.

59 Исто, стр. 16.

60 Исто.

61 Исто, стр. 17.

62 Исто, стр. 741.

се сада могу наћи у различитим подручјима – укључујући наше моћи и природу⁶³. Слика модерног идентитета формира се у склопу дијалога у нашој Западној култури у вези с „ослобођеним и инструменталним облицима мишљења и деловања, чији се утицај на модерни живот стално појачава”⁶⁴ управо у складу са ширењем ноосфере и јачањем семиосферне комуникације у којој пресудну улогу има људски обезбожени ум. Стога се у савремено доба хронотопи османлијског легитимног насиља у Босни, приказани у Андрићевој пограничној прози – доживљавају као екстремне, цивилизацијски неприхватљиве аберације.

ЛИТЕРАТУРА:

Андрић, И. (1988) *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост

Андрић, И. (1976) *Омерпаша Латас*, Сарајево: Свјетлост

Андрић, И. (1988) *Травничка хроника*, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост

Jablan, S. *Modularity in Science and Art*, Visual Mathematics, 4. 1. 2002.

<http://www.mi.sanu.ac.yu/vismath/jablan/cover.htm> > 23.04.2012.

Кошничар, С. Код, кодови културе, у: *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, (2011) уредио Пантовић, Б. С., Радовић, М. и Гвозден, В. Нови Сад: Академска књига, стр. 191-195.

Кошничар, С. Семиосфера, у: *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, (2011) уредио Пантовић, Б. С., Радовић, М. и Гвозден, В. Нови Сад: Академска књига, стр. 347-352.

Лотман, Ј. М. (1974) Огледи из типологије културе, *Трећи програм Радио Београда* бр. 4, јесен, стр. 439-489.

Лотман, Ј. М. (1992) *Асимметрия и диалог*. Статје по семиотики и топологији културе, том I, Таллин, Александра http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php 06.08.2009.

Лотман, Ј. М. (1992) *Динамическая модель семиотической системы*. Статје по семиотики и топологији културе, том I, Таллин, «Александра». http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php 07. 08. 2009.

Лотман, Ј. М. (1992) *Семиотика културе: О семиосфере*. Статје по семиотики и топологији културе, том I, Таллин, «Александра» http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php 06. 02. 2010.

---

63 Исто.

64 Исто, стр. 740.

Мирковић, М. (1962) Конзули и везири у: *Травничка хроника-конзулска времена*, Андрић, И. Београд: Просвета, стр.7-17.

Монтењ, М. (1967) *Огледи*, прев. Мила Ђорђевић, Београд: Култура

Папке, С. (1994) Сопствено и туђе, у: *Човек Европе*, С енглеског превео и приредио Томислав Гаврић, Нови Сад: Прометеј

Тејлор, Ч. (2008) *Извори сопства, стварање модерног идентитета*, превод с енглеског Софија Мојсић, Нови Сад: Академска књига

Фуко, М. (1997) *Надзирати и кажњавати*, Нови Сад: Издавачка књижница Зорана Стојановића

Sofija M. Košničar

University in Novi Sad, Faculty of Philosophy – Department of Comparative
Literature and Literature Theory, Novi Sad

CULTURE AND VIOLENCE: SELF-DESCRIPTION OF
THE CORE OF THE SEMIOSPHERE AND SOCIABLE
OPPRESSION

Abstract

The topic of this paper spans different aspects of sociable violence in the bordering prose of Ivo Andrić. Such phenomena have been considered in a semiotic key, from the angle of theory on semiosphere with the dominance of inelastic semiospheric cores of cultures. The emphasis has been placed on the investigation of violence as a form of self-security mechanism of cultural systems. Thus the torture over the individual and the collective, and its different psycho-physical forms - *modus procedendi* i.e. the practice of such cultures is, more or less, manifested in all cultural segments. Violence is a significant ruling mechanism in an inelastic semiospheric core and it is performed up the entire hierarchy of social ladder. By analysis of Andrić's historical prose, and on the topic of suffering in Bosnia in a hiatus of three kingdoms, significant differences have been noticed in self-describing of cultures of the East and the West, as well as their different attitudes towards the nature of violence, torture, harassment and humiliation of the subjects, or those who break the codes of self-description of semiospheric core. When speaking about violence, some indicators have been noticed that modernized Europe has somewhat changed standards of self-description in relation to cultural tradition of the Porta. Namely, even though Europe from the times of the Middle Ages and later, all the way to crucial reforms of the codes of self-description (originated under the influence of a wide wave of enlightenment and later the French bourgeois revolution) had known the cruelty of violence even during legal execution of a legal norm, its significantly changed standards in favour of humanization of legal norm and war ethics in the 19th century – contributed to the fact that remaining practice of cruel violence of the Turkish system in Europe in recent times sees it as a barbarian act and incivility and strives to eliminate this brutal violence from legitimate standards of self-description of the European culture. Just moral opinion, founded on contemporary understanding of the respect for personality, which assumes *avoiding of suffering* – was the crucial parameter which contributed to humanization of the then legitimate brutal violence, typical of the inelastic semiospheric cores such as those of the Ottoman empire.

Key words: *culture, violence, semiospheric, self-description, periphery, asymmetry*